

STETTINSTRÆDE 6 (8)

TAK 2089 Bygherrerapport om bebyggelse fra yngre middelalder

Af Bo Jensen, arkæolog, Kroppedal Museum

I sommeren 2022 udgravede Kroppedal Museum et areal på Stettinstræde 6 (8). Udgravningen afslørede flere faser af byhuse fra den sene middelalder og tidlig moderne tid, cirka 1450 til 1550. Husene er rimeligvis spor af den tyske tilstedeværelse i forbindelse med sildemarkederne.

Den lovmæssige baggrund

Udgravningen i Stettinstræde er en bygherrebetalt nødugravning. Det er langt de fleste udgravninger i Danmark: under museumslovens paragraf 8 er museet forpligtet til at foretage en tilstrækkelig udgravning og dokumentation af de væsentlige kulturhistoriske levn, der ellers vil blive ødelagt af byggeri, og bygherre er forpligtet til at betale for dette. Både juridisk og etisk er disse undersøgelser begrænsede: lovens ideal er bevaring på stedet. Vi har kun mandat til at undersøge det, der umuligt kan bevares. Selvom det ville give mere arkæologisk viden at udgrave et større areal, kan vi ikke pålægge bygherre udgifter til dette.

I Stettinstræde havde den byggetekniske konsulent anbefalet punktfundering under det gravede fundament. I et arkæologisk perspektiv er punktfundering både godt og skidt: metoden forstyrrer langt mindre arealer, men det betyder også, at vores "nøglehuller" er meget mindre. Det er simpelthen sværere at forstå, hvad vi ser i et lille hul, end det er, hvis vi åbner et større areal.

Endnu er de arkæologiske erfaringer med punktfundering i middelalderbyer begrænsede. I dialog med Slots- og kulturstyrelsen blev vi enige om, at vi ikke kunne retfærdiggøre at udgrave de dybder, der kun skulle punktfunderes, men blot skulle overvåge processen og registrere den jord, der kom op i bordet.

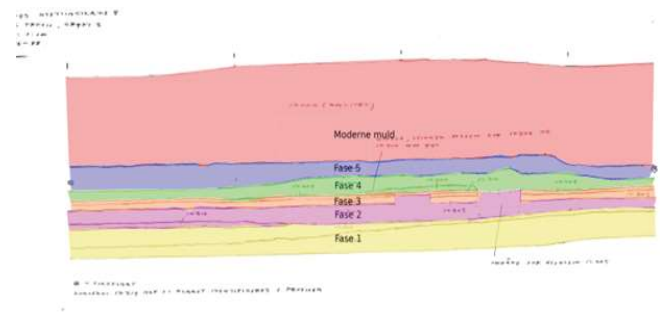
Vores erfaring fra Stettinstræde er, at dette ikke er tilfredsstillende. I bylag, hvor der ligger mange stenfundamenter, bliver hullerne meget større end planlagt, fordi det er nødvendigt, enten at trække sten op eller at skubbe dem til side, og fordi jorden er så muldet, bliver den meget opblandet under boringen. Vi kan ikke se, hvad der foregår i lagene, ud fra den jord, der kommer op med boret. I fremtiden må vi anbefale Slots- og kulturstyrelsen en anden strategi. For udgravningen i Stettinstræde betyder dette først og fremmest, at vi ikke ved ret meget om aktiviteter før cirka 1450. De ligger så dybt, at vi kun kender dem fra punktfunderingerne.

Et nøglebegreb i hele denne sagsbehandling er "væsentlige kulturhistoriske levn". Vi skal, som museum, rimeliggøre, at undersøgelsen vil afsløre noget væsentligt. I tilfældet Stettinstræde er det heldigvis ret entydigt: arealet ligger indenfor et formelt udpeget kulturarvsareal af national betydning, både fordi Dragør er så velbevaret, og fordi byen har en unik rolle i Danmarks historie.

Den historiske baggrund

I middelalderen var en af den danske kronens vigtige indtægter tolden på øresundsmarkederne. Enorme mængder sild gik om efteråret gennem åresund, hvors de blev fisket og saltet, og solgt til opkøbere fra Tyskland, Holland og England. De største sildemarkeder lå i Skåne, i Falsterbo og Skanør, men også Dragør fik handelsprivilegier. Dengang var loven nemlig, at købmænd kun måtte handle i købstæder. Sildemarkederne blev undtaget, og de tilrejsende fik både lov at opkøbe sild, og at sælge andre varer, især klæde.

Der var en meget stor efterspørgsel på fisk i Europa, fordi den katolske kirke i stadig højere grad insisterede på fastereglene: intet kød, og ingen alkohol, om fredagen eller i de 40 dage før påske. Især klostrene

Farvelagt tegning af en lodret profil i grøft 3. Her er lagfølgen usædvanligt klar.

Mange rækker af fundamentsten i grøft 1, farvelagt som tolkning. Den eneste blå sten ligger højest, tolket som fase 5. De andre sten fra fase 5 var fjernet, sikkert genbrugt til senere byggeri. Den grønne sten ligger lidt lavere, tolket som fase 4. De brune og de lilla sten ligger dybere end de grønne, men højere end de gule, og tolkes som fase 3 og 2. Vi kan ikke se på dybden, om de er fase 3 eller 2, men i det vandrette plan ser det ud som om der er to rækker (brun og lilla), og i forhold til lergulvene giver det mest mening, at henregne de brune sten til fase 3, de lilla til fase 2. De gule sten ligger lavest, og tolkes som fase 1.

oprettede store karpedamme for at blive selvforsynende med fisk, men øresundssild og norsk og islandsk klipfisk spillede også en stor rolle i fastekosten.

I Dragør udloddede man arealer til de tilrejsende, kaldet fed: nord for byen var der åbne græsmarker, hvis de i sensommeren kunne etablere "boder", midlertidige telte og skure, som skulle fjernes, før de rejste hjem. Englænderne havde ét fed, hollænderne et andet, men de forskellige tyske byer havde hvert sit. Stettinstræde løber gennem det, der var Stettinernes fed, et område for købmænd fra Stettin i Pommern, i dag Szczecin i Polen. Stettin ligger ved Oders munding, så byen var et knudepunkt i handel op ad floden og langt ind i Centraleuropa – ligesom Hamborg, ved Elbens munding, og senere Rotterdam, ved Rhinens munding.

Efterhånden som markedet blev mere og mere etableret, blev bygningerne mere og mere permanente. I starten forlangte kronen, at alt blev ryddet hvert efterår efter markedet, men efterhånden fik købmændene lov at bygge mere permanente bygninger, som kunne stå i flere år. Det, vi kunne se under udgravningen i Stettinstræde, er disse mere permanente bygninger. I de tyske byer har disse huse for tilrejsende købmænd en karakteristisk struktur, med et lille beboelses-køkken, med køkken og seng, og et stort lagerrum til varer, kaldet "Speise", egentligt "spisekammer". De rejsende handelsmænd forventedes ikke at etablere sig lokalt, og fx den tyske Hansa forbød ligefrem sine agenter at gifte sig og slå sig end ét sted, før de blev 40. Disse omrejsende peberhandlere gav os ordet "pebersvend".

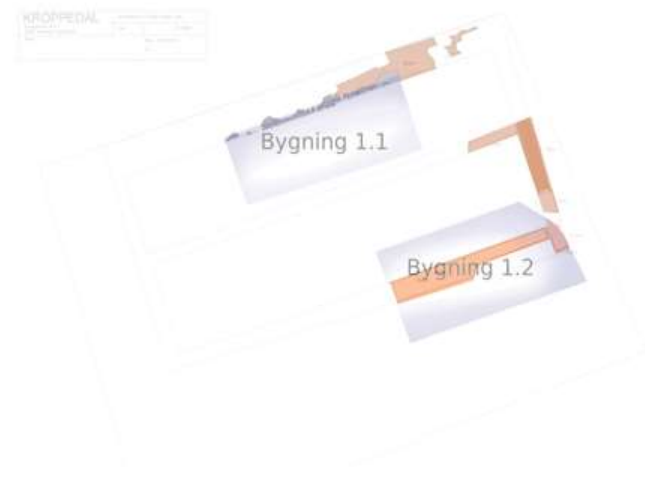
I 1536 var Danmark hærget af endnu en borgerkrig. Dette er et tilbagevendende element i hele middelalderens historie. Denne gang var det grevens fejde. Under én af mange krigshandlinger blev Dragør brændt ned. Kort efter, da det atter lykkedes at stabilisere magten, lukkede kongen sildemarkedet i Dragør, blandt andet ud fra et ønske om at koncentrere handlen i København. De gamle fed blev opgivet, og lå tilsyneladende ubebyggede indtil slutningen af 1600tallet, hvor Dragør voksede, først og fremmest på grund af langdistancehandel. På den tid var det ikke længere tilrejsende købmænd, men lokale, der bebyggede området.

Vi ved en del om feddenes arkæologi, fordi Niels-Knud Liebgott, ved Nationalmuseet, udgravede et areal lige nord for Stettinstræde i 1970'erne, publiceret som Stakhaven. I lyst af Liebgotts resultater var det vigtigt at se, om det han observerede, også gjaldt på det nærværende areal, tættere på Dragørs bykerne.

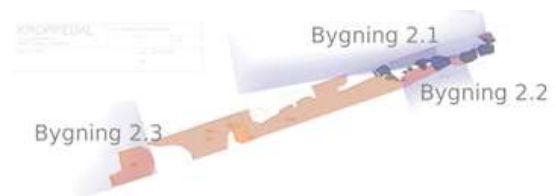
Metode og resultater

Byudgravninger er uoverskuelige. Vi kan kun åbne små arealer, fordi der er stående huse og moderne veje på alle sider, og det er normalt, at der er spor af rigtig mange aktiviteter oven i hinanden. Det er også tilfældet her. Man taler ofte om "nøglehulsarkæologi": vi skal rekonstruere sammenhænge, vi kun kan se små udsnit af.

Den måde, vi gør det i praksis, er ved at grave i lag. I middelalderens byer kan vi se, at jordoverfladen er hævet over tid. I Stettinstræde er der formentligt kørt jord ud, for at hæve de våde enge og skabe en tørrere overflade. Inde i København er overfladen især hævet af affald, og særligt byggeaffald: hver gang man rev en bygning ned, var der materialer, der ikke kunne genbruges (lerklining, mørtel, knuste tegl). Meget af dette blev bare jævnet ud, og nogen gange dækket med ren jord. Så byggede man ovenpå. Dette betyder helt basalt, at vi kan regne med at de nederste bevarede lag er de ældste, og at det, der ligger ovenpå, er yngre, jo højere oppe det ligger. Nogle gange gravede folk kældre, men

Fase 1: Stenfundamentet i grøft 1 viser, at der har været en bygning her. Vi kan hverken se endevæggene eller lergulvet i grøften, så måske lå bygningen syd for fundamentet. I syd, i grøft 3, har vi et lergulv, men det ses ikke i midten, så det er nok en anden bygning. Vi kan ikke se dennes fundamenter.

Fase 2 er kun bevaret i nord. Stenfundamentet antyder en bygning nord for grøft 1 (bygning 2.1), men der er to lergulve, som da ligger uden for denne. Bygning 2.3 i vest fortsætter oplagt vestpå, med facade ud til Lybækstrædes forløber.

selv da gælder de samme regler: selvom en kælder ødelægger de ældre lag, er gulvet i kælderen yngre end alt, hvad der er under gulvet, og ældre end alt, der efterfølgende lander ovenpå.

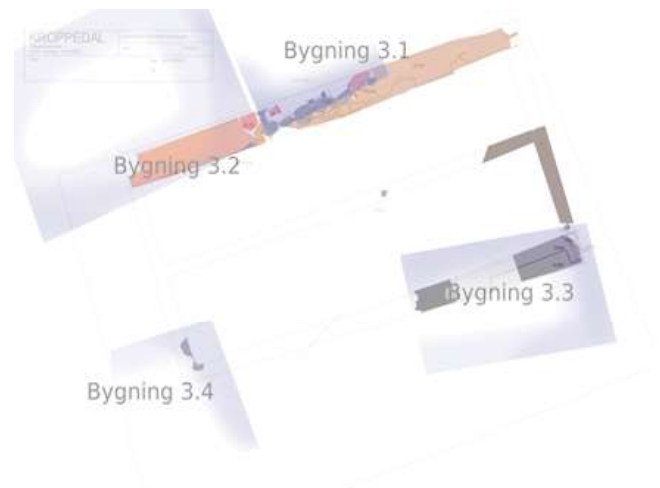
Det store problem med denne metode, er at vi ikke kan sige, hvor lang tid, hver lag repræsenterer. Jordlagene vokser ikke forudsigeligt med lige mange centimeter hvert år. I Stettinstræde kan vi se, at man har anlagt lergulve, typisk 5-10 cm tykke. Hvert gulv repræsenterer nok nogle få dages arbejde. Så har man brugt gulvet i flere år, som vi kun ser som et tyndt lagt skidt, før man har anlagt et nyt gulv. I grøft 3 har vi en brandhorisont, hvor husets vægge er faldet ned. De er 5-8 cm tykke, og branden har næppe taget mere end en dag, men der er næsten ingen spor af den tid, der gik mellem byggeriet og branden.

Det arkæologiske detektivarbejde er derfor at få styr på den relative stratigrafi (hvilke lag ligger over hvilke andre lag?), tolke den i faser (alle disse lag er nogenlunde samtidige, og yngre end alle disse andre lag, der er nogenlunde samtidige), og endeligt at forsøge at sætte årstal på faserne.

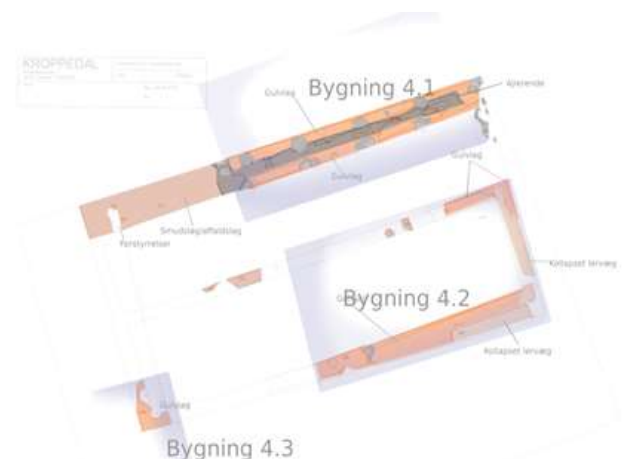
I Stettinstræde kan vi se et tilbagevendende mønster af skiftevis stenfundamenter og lergulve. Man har tilsyneladende lagt et stenfundament, og derefter lagt et lergulv indenfor fundamentet. Så har man bygget et hus, boet i det, og langt senere revet det ned. Oven på gulvlagene ser vi lag af meget blandet materiale, som vi tolker som spor af nedrivningen, og over disse nye stenfundamenter og lergulve. I alt kan vi udskille fem nogenlunde velbevarede faser denne proces. I grøft 1, hvor vi åbnede mest areal, kunne vi se, at stenfundamenterne i de forskellige faser havde lidt forskellig orientering og placering. Man har altså ikke helt bygget de nye huse præcis ovenpå de gamle.

Vores datering af lagene er afhængig af fundene. I alle faser, fra top til bund, finder vi store mængder vådglaseret rødbrændt, drejet keramik, den type, vi kalder yngre rødgoods. Dette er yngre middelalders dagligdags keramik. Mange af karrene har været trebenede pletter med en lang "stjert", et håndtag af ler. De er lavet til at sætte over et ildsted, og har fungeret som kasseroller. De kan sagtens være produceret lokalt i Danmark, og de har en meget lang produktionstid. I enkelte lag finder vi en anden type keramik, lysgråt, hårdt brændt Stentøj. Det er produceret i den tyske by Siegburg, og typisk for tiden før 1500. Vi har nogle få skår meget højt oppe i udgravningen, men de kan være meget ældre end de lag, de er endt i. Generelt synes de udgravede lag yngre end Siegburg-keramikens storhedstid. I de allerøverste lag kom enkelte skår af fajance med farverig glasur, og i den forstyrrede, øverste muld, endda af porcelæn. Fajance er i Danmark typisk for renæssancen, og meget ofte import, porcelæn bliver først almindeligt med 1800tallets kinahandel. Det vil sige, at de lag, vi udgravede i Stettinstræde, begynder i Siegburgkeramikens allerseneeste år, og strækker sig op til den allerældste fajance. Hvis vi sammenligner med Liebgotts beskrivelser af Stakhaven, kan vi rimeligt datere funden til cirka 1450 til 1550. Vi har ikke mange skår, der rimeligt kan dateres ældre end dette, næsten intet, der synes yngre.

Den store kronlogiske overraskelse er, at vi har lag, der er yngre end det, Liebgott fandt: i Stakhaven, lige nord for vores udgravning, slutter middelalderen med en stor brand. Liebgott tolkede denne som Dragørs brand i 1536 under grevens fejde. Herefter lå arealet ubebygget til sidst i 1600tallet. På vores udgravning har vi to brandlag, et større efter fase 4 og et mindre efter fase 1. De kan ikke begge være 1536. Hvis det største brandlag, efter fase 4, er 1536, så er fase 5 yngre end dette. Det vil sige, at vi har en beboelsesfase med nybyggeri, der er samtidig med, at Stakhaven er forladt. Fundene ligner stadig senmiddelalder, så faserne er nok lige efter branden, og længe før den fase, Liebgott ser i 1600tallets slutning. Selv om de tyske købmænd ikke fik lov at vende tilbage, var

Fase 3: Der er gulvlag i nord og syd, men ikke i midten. Stenfundamentet i nord, bygning 3.1, indeholder en ovn, og er dermed udgravningens bedste eksempel på købmændenes beboelseskøkken. Vest for dette har vi et lergulv uden stenfundament. På tegningen er det tolket som en anden bygning, men måske er det i virkeligheden husets lagerrum, "Speise". Mod syd er der så lang mellem gulvene, at de næsten må tolkes som to forskellige bygninger. Den vestlige er da orienteret mod Lybækstrædes forløber.

Fase 4: Én bygning i nord, en brændt bygning i sydøst, og et hjørne i sydvest af en bygning orienteret mod Lybækstræde. Bygning 4.2 i sydøst er nedbrændt, muligvis under grevens fejde.

der altså lokale i Dragør, der genopførte i hvert fald to af husene på Stettinstræde.

Tolkninger

Når vi har styr på det lodrette, og på tidslinjen, kan vi begynde at tolke på det vandrette, og rekonstruere aktiviteterne i de forskellige faser. Her handler det om at tolke levn, vi mener er nogenlunde samtidige med hinanden. Jeg har nummereret faserne fra 1 til 5, hvor fase 1 er den tidligste (og altså den nederste), fase 5 den yngste (og derfor øverste). I de fleste faser kan vi se lergulve og fundamentssten, og ud fra disse anslå nogenlunde hvor husene har ligget. Noget af dette er naturligvis kvalificeret gætteri: hvis en række fundamentssten fortsætter ud af vores grøfter, regner vi med at den fortsætter i samme linje, og hvis vi kan se to sider af et gulv, regner vi med, at det også havde sider uden for udgravningen, selvom vi ikke kan se dem.

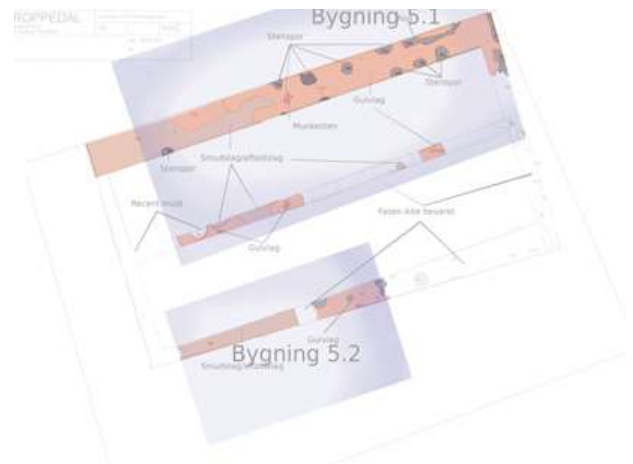
Alle husene synes bygget med samme metode: vægge af bindingsværk, enten med tegl eller lerklining, på rækker af fundamentsten, kaldet "syld". Mellem fundamentstenene lå altid et gulv af ler, og i hvert fald nogle gange et gulv af træ over dette. Vi kan kun se trægulvet, fordi to af husene er brændt, så det kan sagtens have eksisteret også i huse, hvor vi ikke kan se det. I nogle tilfælde er der lagt stablsand ud, inden lergulvet, men ikke altid. Vi har ganske mange fund af tagsten, næsten alle den type, vi kalder munke og nonner, formet som halve cylindere. Typen er endnu i dag populær i Sydeuropa. Man lægger to lag sten, først "nonner" med den buede side nedad, så, forskudt, "munke" med den buede side opad. Regnen løber af munkene, ned i nonnerne, der fungerer som afløb. Stenene er svagt koniske, lidt smallere i den ene ende, og den samme ende vender op mod tagryggen på munkene, ned mod tagskægget på nonnerne. Fundene viser, at i hvert fald nogle huse på grunden havde tegltag, men der har sikkert også været stråtag. Det er bare sværere at bevise arkæologisk. Teglsten, både tagsten og mursten, er genbrugt igen og igen. Vi finder dem kun, når de blev så ødelagte, at de ikke kunne bruges længere.

Punktfunderingerne afslørede som sagt ikke meget om aktiviteterne før cirka 1450. Vi kan se, at der er moræneler 2,5 til 3 meter nede. Det er aflejret i slutningen af istiden, før de første mennesker i Danmark. Over dette er det et lag sand, rimeligvis en gammel strand. I tiden efter istiden flytter den danske kyst sig meget frem og tilbage, fordi landet hæver sig, men havet også stiger. Over dette sand har vi op til to meter muld, vi kun kender fra boreprøver. Det indeholder en del dyreknoget, sod og træk, og der er nok noget affald i det, men der kom næsten ingen daterende fund. Ud fra Liebgotts observationer i Stakhaven antager vi, at meget af dette er tidlig middelalder (1050 til 1450 e.v.t.). Det er værd at nævne, at der ikke er nogen fund af bearbejdet flint i prøverne, som vi ville forvente, hvis der var aktivitet i området i sten- eller bronzealder (før 500 f.v.t.).

I grøfterne kunne vi se meget mere:

Det overordnede mønster op gennem faserne er to huse, et i syd og et i nord. Der synes at være et nogenlunde fast skel mellem de to lodder, midt ned gennem det, der i dag er én matrikel. De fleste af de bygninger, vi kan se, vender ud mod øst, hvor der allerede dengang var vej et eller anden form for vej. Nogle få synes at vende den anden vej. Det vi ser i vest er nok baghusene af bygninger, der vender ud mod Lybækstrædes forløber.

Libegott beskriver, hvordan de tidligste faser i Stakhaven bestod af gulve gravet ned i joden og af dræningskanaler. I starten boede de tyske købmænd nok mest i telte. Det kan vi ikke se i de lag, vi har udgravet.

Fase 5: En bygning i nord, oplagt en senere version af bygningen på samme sted i fase 4, og en mindre eller dårligere bevaret bygning i syd.

Grøft 3. Nederst to faser af grågult lergulv, adskilt af et smudslag og herover den orangebrune, brændte, lerklinede væg. Over denne ses rester af endnu et lergulv. Øverst ses den opblandede muld. Vi ser altså et gulv, der først, nederst, bliver anlagt, så brugt, og så repareret med et nyt lag, hvorefter huset brænder ned og væggen vælter. Efter dette anlægges man endnu et nyt gulv ovenpå brandtomten. Fundamentstenen i billedets nederst venstre hjørne hører til de to nederste gulve. Efter branden er den helt dækket af jord, så i den sidste fase kan den ikke længere bruges.

Den fase må ligge dybere, hvor vi kun har boreprøverne. Allerede i vores fase 1 ser vi stenfundamenter, spor af mere solide bygninger.

Udgravningens ældste fund

I en af stenrækkerne fandt vi en sten med en masse små fordybninger i overfladen. Den minder om en æbleskivepande. Det er en type, vi kalder skålgrubesten. De er svære at datere, men tilhører nok især yngre bronzealder (cirka 1100 til 500 f.v.t., altså cirka 2500 til 3100 år siden).

På Stettinstræde er stenen genbrugt som byggemateriale. Da den blev brugt til fundament, blev skålgruberne usynlige. Det var ikke dem, der var vigtige for middelalderens mennesker. De skulle bare bruge end stor, flad sten.

I bronzealderen var det derimod skålgruberne, der var vigtige. Vi ved ikke, hvorfor bronzealderens mennesker lavede disse huller i sten, men det synes ikke en rent praktisk aktivitet. Måske er det del af deres religion. Vi finder i hvert fald også skålgruber på helleristningsfelterne. På stenen fra Stettinstræde kan vi se, at man har vendt stenen om: da den flade side var helt dækket med skålgruber, har man taget bagsiden i brug. Det ser ud som om det var vigtigere at lave skålgruber, end at vise sine skålgruber frem.

Danske helleristninger kan deles i to grupper: Bornholmske helleristninger på fjeld, og alt andet. På Bornholm ser vi store scener med flåder af skibe, optog med akrobater og lurblæsere, og måske historier om hesten, der trækker solen. I resten af Danmark ser vi næsten kun skålgruber. Stenen var mindre, og der var tydeligvis ikke samme tradition for store, imponerende billeder.

Vi kender kun to lokaliteter med skålgruber på Amager: der er en sten i et gærde ved Ny Kastrupgård, lige nord for lufthavnen, og der er fundet flere sten ved Lundestien, 700 meter fra Stettinstræde. Det er oplagt, at stenen fra Stettinstræde er hentet ved Lundestien. Stenen fra Ny Kastrupgård er nok også flyttet til gærdet. Den kan stamme fra én af de kendte bronzealderhøje ved gården Petersdal, der i dag er nedlagt og ligger under lufthavnen.

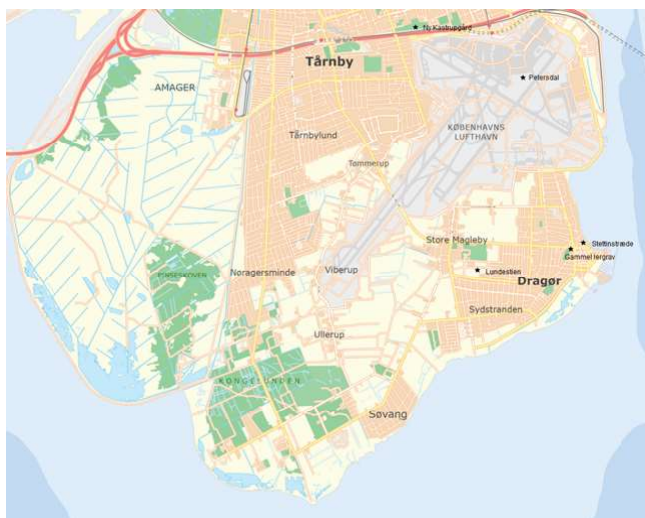
Ved Lundestien er udgravet en ganske stor bebyggelse i flere faser, fra slutningen af bronzealderen og især fra begyndelsen af jernalderen (ældre førromersk jernalder, 500 til 300 f.v.t., 2200 til 2500 år siden). Her blev fundet en helleristningssten, i dag på Nationalmuseet, og senere opsamlet to "lommeskålgrubesten", mindre sten med skålgruber. Bebyggelsen på Lundestien synes altså et centrum i bronzealderens helleristninger på Amager, og stenen fra Stettinstræde viser, at sten blev fjernet herfra i middelalderen og genbrugt som byggematerialer.

Grøft 1. Den øverste fase af bevarede fundamentsten, fase 4.

Grøft 1. Dybere niveau. Endnu flere sten. De øverste, til højre, er fase 4, derunder fase 3 (rækken midt i billedet) og måske 1 (nederste lag, til venstre i billedet). Bemærk skålgrubestenen, bagerst i billedet, til højre.

Skålgrubestenen på Amager: der er en sten i et moderne dige på Ny Kastrupgård. Den er foreslået flyttet hertil fra de nedlagte gravhøje på Petersdal, i dag under lufthavnen. Der er fundet to lommeskåltegnsten og en helleristningssten på Lundestien. Liebgott forslår, at man hentede ler til gulve i den gamle lergrav, lige syd for kongevejen. Stenene er måske hentet længere væk.

Skålgrubestenen under udgravning

Skålgrubestenen, den side, der vendte nedad under udgravningen.

Skålgrubestenen, den side, der vendte opad under udgravningen.

To "lommeskåltegnsten" fra Lundestien. Det er muligt, at den skåltegnsten vi fandt på Stettinstræde stammer fra samme plads.

Yngre rødgods med vådglasur. Dette er udgravningens mest almindelige keramiktype.

Stentøj fra Siegburg i Tyskland. En sjælden keramiktype i denne udgravning, mere typisk for ældre perioder.

Grønglaseret rødgoods. Er det grøn Rouen, da er det meget ældre end de lag, det er fundet i.

Brunglaseret, lyst gråt, rhinsk keramik, muligvis to skår fra samme kande. Skåret til højre bærer en pyntemedaljon, sikkert et fyrsteportræt.

Fajance. Kun de grønne skår stammer fra et dateret lag. Fajancens størrelse er senere, end de lag, vi har dokumenteret.

En stegeso. Bemærk den lige afskårne kant nederst i billedet.

Eksempler på tagsten: til venstre en sen "bæverhale", til højre en mere typisk munk.

År f./e. Kristus

Resultater fra udgravning

2000

Historisk tid

- o Fem faser af huse fra 1400tal og 1500tal

1000

Vikingetid

Jernalder
500 f. Kr.-850 e. Kr.

0

1000

Bronzealder
1800-500 f. Kr.

- o Skålgrubesten

2000

Bondestenalder
4000-1800 f. Kr.

3000

4000

Udgravningen ligger i Dragør Kommune.

